

H. JAMOLXONOV

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
oliy o‘quv yurtlari uchun darslik sifatida
nashrga tavsiya etgan*

Toshkent — «Talqin» — 2005

Taqrizchilar: **Yormat Tojiyev, Hakimjon Shamsiddinov.**
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
professorlari, filologiya fanlari doktorlari;

Ravshanxo'ja Rasulov, Nizomiy nomidagi
Toshkent Davlat pedagogika universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

Shartli qisqartmalar

A. N. — A. Navoiy	S.Ahm. — Said Ahmad
A. Rahm. — A. Rahmat	S. Z. — Saida Zunnunova
A. Q. — A. Qahhor	S.N. — Said Nazir
A. Qod. — A. Qodiriy	snq. — sanoq sonlar
ar. — arabcha	sug'd. — sug'dcha
V. Sa'd. — Vosit Sa'dulla	sft. — sifat
DLT. — Devonu lug'otit turk	T.M. — Tohir Malik
J. A. — J. Abdullaxonov	turk. — turkcha
J. Sh. — Jumaniyoz Sharipov	turkm. — turkmancha
Z. Sh. — Z. Sharofiddinov	Uyg'. — Uyg'un
M. Ism. — M. Ismoiliy	f.-t. — forsha-tojikcha
M. Os. — M. Osim	Sh. — Shuhrat
M. Sh. — M. Shayxzoda	Sh. R. — Sharof Rashidov
Mirm. — Mirmuhsin	O'. H. — O'tkir Hoshimov
Muq. — Muqimiy	O'TIL. — O'zbek tilining izohli lug'ati
Mo'g'. — mo'g'ulcha	Q. M. — Quddus Muhammadiy
O. — Oybek.	qirg'. — qirg'izcha
O. Yo. — Odil Yoqubov	qoz. — qozoqcha
O. Q. — Olim Qo'chqorbekov	qoraq. — qoraqalpoqcha
P. T. — Parda Tursun	G'.G'. — G'afur G'ulom
P. Q. — Pirimqul Qodirov	H.Deh. — Hisrav Dehlaviy
r.-b. — ruscha-baynalmilal	H.N. — Hakim Nazir
R. F. — Rahmat Fayziy	H.O. — Hamid Olimjon
Rud. — Rudakiy	H.Sh. — Husayn Shams
S. A. — S. Ayniy	Hab. — Habibi
S. An. — S. Anorboyev	

SO'ZBOSHI

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi universitet va pedagogika institutlarining o'zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari uchun yaratilgan o'quv adabiyotining I- qismi bo'lib, u shu nomdagi o'quv kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya», «Leksikologiya va frazeologiya», «Leksikografiya» bo'limlarini o'z ichiga oladi. Darslik shu o'quv kursi dasturiga va hozirgi pedagogik texnologiyalar talabiga mos ravishda yozildi. Uning yaratilishida I.A.Boduen de Kurtene, L.V.Shcherba, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, V.K.Juravlyov, V.F.Ivanova, T.A.Amirova, E.Pulgreml, A.Makntosh, E.A.Lorash kabi rus va jahon tilshunolarining, shuningdek, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, G'.A.Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov, F.K.Kamolov, A.Hojiyev, Sh.U.Rahmatullayev, A.Rustamov, X.Doniyorov, A.Mahmudov, N.Mahmudov, S.Otamirzayeva, A.Abdurazizov, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, K.Nazarov, H.Ne'matov kabi o'zbek tilshunolarining asarlari va g'oyalari ilmiy-nazariy hamda metodologik jihatdan asos bo'ldi.

Darslikda tovush va fonema, fonemalarning sistemaga uyushish qonuniyatlari talqiniga, shuningdek, til birliklari bilan yozuv birliklari o'rtasidagi aloqalar mexanizmini, leksema va frazemalarning lug'aviy birlik, sememe va semalarning esa semantik birlik sifatidagi tabiati va mohiyatini yoritishga, talabalarni o'zbek lug'atchiligi tarixi, lug'at tiplari va turlari, lug'at maqolalari sxemalari bilan tanishtirishga alohida e'tibor berildi; mavzular bayonining tushunarli bo'lishini ta'minlash maqsadida tayanch tushuncha nomlari bo'rttirib ko'rsatildi (qora rang, kursiv, razryadka va h.k.), tasvir, jadval va chizmalar, tegishli manbalarga havolalar (snoskalar) berildi. Har bir bo'lim bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar olish imkoniyatini yaratish maqsadida adabiyotlar ro'yxatiga darslik va qo'llanmalardan tashqari ilmiy maqolalar, til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar ham keltirildi.

KIRISH

Adabiyotlar: 3 [41–46], 10 [3–8], 26 [4–5], 27 [3–11].

1- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining obyekti, maqsadi va vazifalari

Kursning obyekti — hozirgi o'zbek adabiy tili, uning o'zbek milliy tili tarkibidagi o'rni.

Kursning maqsadi — talabalarni «til strukturasi — norma (me'yor) — uzus» masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funksional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o'zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og'zaki va yozma shakllari haqida ma'lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish; b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me'yor (norma) bo'lgan va me'yor bo'lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o'rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash; d) hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

2- §. Hozirgi o'zbek adabiy tili

Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek milliy tilining oliy formasi — ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko'rinishi, xolos.

Dialekt — umumxalq tilining ma'lum etnik guruhga mansub ko'rinishi.

Sheva — mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi [125, -130]. Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarining har biri uchun alohida-alohida bo'ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo'q; d) adabiy tilning qo'llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; e) adabiy tilda davlat ishlari — xalq ta'limi, matbuot, radio-televideniya, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e'lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funksiyada qo'llanmaydi.

Jargon va argolar — ma'lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o'g'rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar — tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunonchi: 1) *rasmiy-ish uslubi*. Bu uslub ma'muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2) *ilmiy uslub* — ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3) *publitsistik uslub* — ommabop asarlar, ma'ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so'zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko'rinishi mavjud: a) *adabiy so'zlashuv uslubi*; b) *oddiy (jonli) so'zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining «a» ko'rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so'zlashuv uslubining «b» ko'rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo'lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi. («Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi» mavzusiga qarang.)

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish hollari ko'p uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik: